

ELWIRA KACZYŃSKA

O ARABSKIEJ GENEZIE
WYRAZU NOWOGRECKIEGO ΚΑΤΣΑΜΠΑΣ

W nazewnictwie geograficznym wyspy Kreta występuje jednostka onimiczna Κατσαμπάς [katsa'bas], budząca zainteresowanie badaczy różnych specjalności (historyków, filologów i językoznawców-onomastów). W niniejszym artykule zamierzam przedyskutować motywację i chronologię nazwy, omówić jej orientalną genezę, a także uwydatnić możliwe pośrednictwo mieszkańców Kreta w procesie zapożyczania najstarszych arabizmów do literackiego i ludowego języka (nowo) greckiego.

1. NAZWA ΚΑΤΣΑΜΠΑΣ W HYDRONIMII KRETEŃSKIEJ

Niewydane materiały *Toponimicznego leksykonu Kreta (Τοπωνυμικό λεξικό της Κρήτης*, dalej: TLK¹), zebrane w latach 1953-1957, a także dokumenty historyczne oraz lokalne opracowania onomastyczne odnotowują następujące hydronimy kreteńskie:

Dr hab. ELWIRA KACZYŃSKA, prof. UŁ – Katedra Filologii Klasycznej, Wydział Filologiczny, Uniwersytet Łódzki, adres do korespondencji: ul. Pomorska 171/173, 90-236 Łódź; e-mail: aradaina@gmail.com

¹ Skrótom TLK oznaczono w niniejszej pracy materiały archiwalne, zebrane w latach 1953-1957 z inicjatywy Towarzystwa Kreteńskich Studiów Historycznych (ngr. Εταιρεία Κρητικών Ιστορικών Μελετών). Owe materiały są obecnie przechowywane w Muzeum Historii Kreta w Iraklio, gdzie tworzą osobny (dotychczas niewydany) zbiór pod nazwą „Archiwum toponimów Kreta” (ngr. Αρχείο τοπωνυμίων Κρήτης).

1.1. Κατσαμπάς (Tawronítis, Pl²), strumień okresowy w okolicach wsi Tawronítis (dorzecze rzeki Tawronítis). Atestacja: Κατσαμπά (στο) – ρύαξ (TLK 1953, Ταυρωνίτου A/506[214].14).

1.2. Κατσαμπάς (Wasilópulo, Pl), strumień okresowy w okolicach wsi Wasilópulo. Atestacja: Κατσαμπᾶ (στον) – ρύαξ (TLK 1953, Βασιλοπούλου A/928[148].4).

1.3. Κατσαμπάς (Jeráni, Pl), strumień okresowy w okolicach wsi Jeráni. Atestacja: Κατσαμπάς – ρύαξ (TLK 1953, Γερανίου A/852[88].45).

1.4. Κατσαμπάς (Kufós, Pl), małe źródło w okolicach wsi Kufós. Atestacja: Κατσαμπάς – πηγή μικρή (TLK 1953, Κουφού A/767[100].24).

1.5. του Κατσαμπά a. του Καμαρίου ο Ποταμός (Turlotí, Si), dp. rz. Kinorótamos w okolicach wsi Turlotí³. Hydronim του Κατσαμπά (gen. sg.), jak poświędza Paul Faure, pochodzi od mikrotoponimu Κατσαμπάς⁴.

1.6. Κατσαμπάς a. Κατσαμπανός a. Κατσαμπαδιανός Ποταμός a. Ρέμα της Κνωσσού a. Κνωσανός a. Σιλαμιανός a. Σπηλιοπόταμος (He), w XVII wieku †*Çamaşir Deresi* (turecka nazwa rzeki⁵), w dobie antycznej Καίρατος. Rzeka okresowa w środkowej Krecie, wypływająca z miejsca zwanego Άjos Mámas, położonego na wschodnich zboczach masywu Júchtas (809 m n.p.m.), przepływa przez wieś Páno Archánes w miejscu zwanym Κάτο Μίλος, mija osadę Sílamos, przepływa przez wsie Spília, Knosós (wszystkie położone w wąwozie Ajías Irínis zwanym również Knosanó Farági) i uchodzi do Morza Kretańskiego na zachód od lotniska im. N. Kazantzakisa (na obszarze Póros i Katsabás, wschodnich dzielnic miasta Iráklío). Atestacja: *Caciaua* (Ort 1584); *Cazzapan (Fiume), il fiume de Cazzabàn* (Bas 1630);

² W nawiasach okrągłych podaję w pierwszej kolejności nazwę wsi, w której poświędzony został onim Κατσαμπάς, następnie skrót demu (gminy), do którego dzisiaj dana miejscowość należy administracyjnie. Skróty nazw kretańskich demów: Ap – Apokorónu, Cha – Chaníon, Ki – Kisámu, KS – Kandánu-Selínu, Pl – Plataniá, Re – Rethímnis, Sf – Sfakíon, Si – Sitías, He – Irakliú.

³ P. FAURE, *Hydronymes crétois*, „Κρητολογία” 10(1984), s. 47; TENZE, *Recherches de toponymie crétoise. Opera selecta*, Amsterdam 1989, s. 320.

⁴ Oboczna nazwa του Καμαρίου ο Ποταμός stanowi postać dwuczłonową, zawierającą w pierwszym komponencie formę dopełniaczową od mikrotoponimu Καμάρι (dosłownie ‘mostek’ < ap. kret. καμάρα f. ‘most’), w drugim zaś ap. kret. ποταμός m. ‘rzeka, strumień’ (= ngr. ποτάμι n. ‘ts.’); zob. N.G. KONDOSOPULOS, *Θέματα κρητικής διαλεκτολογίας*, Αθήνα 1997, s. 372. Pochodzenie obu hydronimów od nazw terenowych poświędza Faure (*Hydronymes*, s. 47; TENZE, *Recherches*, s. 320).

⁵ Siedemnastowieczna nazwa turecka *Çamaşir Deresi* reprezentuje formację dwuskładnikową, zestawioną z ap. tur. *çamaşir* ‘bielizna’ i ap. tur. *dere* ‘wysychające koryto rzeki, kotlina; potok, strumień; dolina’; zob. L. ANTONOWICZ-BAUER, A. DUBIŃSKI, *Słownik turecko-polski, polsko-turecki*, Warszawa 1997, s. 59, 71. Spanakis wyjaśnia, że rzeka została nazwana „ποταμός της μπουγάδας” (tj. rzeką bielizny), ponieważ w czasie oblężenia twierdzy Chándakas (dzis. Iráklío) żołnierze tureccy prali w niej ubrania; zob. S.G. SPANAKIS, *Πόλεις και χωριά της Κρήτης στο πέρασμα των αιώνων*, t. I, Ηράκλειο 1991, s. 382.

Cazzapan (Bosch 1651); *Çamaşir deresi* (MTIE 1671); *Cassaban T.* (Hom 1702); Καίρατος a. Κέρατος [sic!] (1890)⁶, Κατσαμπᾶς (Καίρατος) (1891)⁷; Κατσαμπᾶς (1894)⁸; Κατσαμπᾶς (1900)⁹; Κασσαμπᾶς a. Κατσαμπᾶς (1903)¹⁰; *Kassabanos R.* (War 1905); *R. Kairatos* (Evans 1921); Κατσαμπαδιανός Ποταμός – χειμαρρος (TLK 1953, Νέων Φωκῶν A/836[511].35); Κατσαμπᾶς (1964)¹¹; Κατσαμπᾶς (Καίρατος) (1973)¹²; Κατσαμπᾶς a. Κατσαμπαδιανός a. Σηλιοπόταμος (1984)¹³; Κατσαμπᾶς (1991)¹⁴; *Silamianos* / Σιλαμιανός (CTRM 1996); *Silia R.* [sic!] (1997)¹⁵; Ρέμα της Κνωσσού a. Κνωσανός a. Κατσαμπᾶς a. Κατσαμπανός (autopsja 2003); *Silamianos* / Σηλαμιανός (Harms 2004). Różne, bo dopiero XVI-wieczne poświadczenie nie pozostawia najmniejszych wątpliwości, że hydronim Κατσαμπᾶς został ponowiony od nazwy osady Katsabás, poświadczonej już w XIII w. (1279)¹⁶. Alternatywna nazwa Κατσαμπαδιανός Ποταμός stanowi formację o strukturze zestawienia, złożoną z przymiotnika urobionego przyrostkiem odpochozeniowym -ιανός od nazwy dzielnicy Katsabás (ngr. Κατσαμπᾶς, gen. sg. Κατσαμπᾶδος¹⁷) i ap.

⁶ E.S. LAMBRINAKIS, *Γεωγραφία της Κρήτης*, Ρέθυμνα 1890, s. 127-128, 206.

⁷ E.G. JENERALIS, *Επίτομος γεωγραφία της νήσου Κρήτης*, Αθήνα 1891, s. 11.

⁸ N.Th. KALOMENOPULOS, *Κρητικά, ήτοι τοπογραφία και οδοπορικά της νήσου Κρήτης*, Αθήνα 1894, s. 140-141, 143.

⁹ J.N. LANDRAKIS, *Γεωγραφία της ελληνικής μεγαλονήσου Κρήτης. Φυσική και πολιτική*, Χανιά 1900, s. 38.

¹⁰ I.E. NUCHAKIS, *Κρητική χωρογραφία. Γεωγραφία, ιστορία, στατιστική πληθισμού, αποστάσεων κ.τ.λ.*, Αθήνα 1903, s. 44; zob. także: Ch. DZOBANAKI, *Η αρχιτεκτονική στην Κρήτη. Περίοδος νεότερων χρόνων*, t. I: *Ταξίδια των ανέμων, ταξίδια των υδάτων. Ανεμόμυλοι, νερόμυλοι και αντλητικοί ανεμόμυλοι του οροπεδίου Λασιθίου*, Ηράκλειο Κρήτης 2007, s. 18.

¹¹ S.G. SPANAKIS, *Η Κρήτη: τουρισμός – ιστορία – αρχαιολογία*, t. I, Ηράκλειο Κρήτης 1964, s. 305-306.

¹² E.K. PLATAKIS, *Σπήλαια και άλλαι καρστικά μορφά της Κρήτης*, t. I, Ηράκλειο Κρήτης 1973, s. 68.

¹³ P. FAURE, *Hydronymes*, s. 42; TENŽE, *Recherches*, s. 315.

¹⁴ S.G. SPANAKIS, *Πόλεις και χωριά*, s. 382, 405.

¹⁵ K. POLYZOIS, *An Abridged History of the Greek-Italian and Greek-German War 1940-1941 (Land Operations)*, Athens 1997, mapa nr 31.

¹⁶ Osada Katsabás (Κατσαμπᾶς) została przyłączona do miasta Heraklion (Iraklio) i obecnie stanowi jego wschodnią dzielnicę. Po raz ostatni odnotowano Katsabás jako samodzielną wieś, położoną na terenie eparchii Témenos, w roku 1928; zob. N. ANDRIOTIS, *Πληθυσμός και οικισμοί της ανατολικής Κρήτης (16ος-19ος αι.)*, Ηράκλειο 2006, s. 366.

¹⁷ Dopełniacz liczby pojedynczej Κατσαμπᾶδος jest formą utworzoną na potrzeby literackiego (sztucznego) języka nowogreckiego (zw. katharéwusa), obowiązującego w Grecji do roku 1976. Forma ludowa gen. sg., odpowiadająca oficjalnej postaci języka nowogreckiego (zw. dhimotiki), brzmi Κατσαμπᾶ. Zagadnienie dyglosji języka nowogreckiego omawiają m.in.: R. BROWNING, *Medieval and Modern Greek*, London 1969, s. 103-118; M. BOROWSKA, *Διγλωσσία – spór o język grecki*, „Meander” 42(1987), z. 1, s. 19-26; K. GORTYCH, *Dyglosja w historii greckiego języka prawa*, „Investigationes Linguisticae” 16(2008), s. 33-43.

kret. ποταμός m. ‘rzeka, strumień’ (= ngr. ποτάμι n. ‘ts.’)¹⁸. Postać Κατσαμπανός (z elipsą terminu hydrograficznego), pojawiająca się tylko w jednym źródle pisanym (w 1903 r. jako *Kassabanos R.*), potwierdziła przeprowadzona przeze mnie w 2003 r. eksploracja terenowa.

Warto odnotować, że rzeka Katsabás (1.6.) ma też cztery inne, oboczne nazwy, utworzone od nazw miejscowości, przez które przepływa¹⁹: Κνωσανός (m. sg.) – nazwa przymiotnikowa urobiona sufiksem odpochozeniowym -(ι)ανός od ojkonimu Κносός (ngr. Κνωσός); το Ρέμα της Κνωσοῦ – nazwa dwuczłonowa z pierwszym składnikiem pochodnym od ap. ρέμα n. ‘strumień, potok’, drugim zaś (w gen. sg.) od ojkonimu Κносός; Σιλαμιανός (m. sg.) – nazwa przymiotnikowa utworzona przy użyciu sufiksu odpochozeniowego -ιανός od nazwy wsi Σίλαμος (ngr. Σίλαμος); Σπηλιοπόταμος – nazwa złożona z ojkonimu Σπίλια (ngr. Σπήλια) i ap. kret. ποταμός m. ‘rzeka, strumień’.

Z powyższego zestawienia jasno wynika, że nazwy wodne Κατσαμπάς są niekiedy powiązane z identycznie brzmiącymi nazwami miejscowymi lub terenowymi (zob. 1.5., 1.6.). Warto zatem przedyskutować obecność onimu Κατσαμπάς w toponimii wyspy Krety.

2. NAZWA ΚΑΤΣΑΜΠΑΣ W TOPONIMII KRETEŃSKIEJ

Na produktywność onimu Κατσαμπάς w dawnym nomosie Chaniá (zach. Kreta) zwrócił uwagę Jeorjos Lupasis²⁰. Grecki regionalista zebrał kilkanaście zachodnio-kreteńskich toponimów²¹ podczas kwerendy archiwalnych czasopism kreteńskich: „Άπτερα” (Άπτερα), „Ελλάς” (Ελάς), „Κρήτη” (Κρίτι), „Κρητικά Γράμματα” (Κριτικά Ghrámata), „Νέα Έρευνα” (Νέα Έρευνα) oraz „Πατρίς” (Patrís), wydawanych

¹⁸ N.G. KONDOSOPULOS, *Αντίστροφο λεξικό της κρητικής διαλέκτου*, Αθήνα 2006, s. 136.

¹⁹ W hydronimii kreteńskiej typ nazw wodnych motywowanych ojkonimami jest bardzo produktywny; zob. E. KACZYŃSKA, *Οτοϊκονιμικες γιδρονιμι Κριτα*, „Вопросы Ономастики” 14(2017), z. 1, s. 65-86.

²⁰ J.I. LUPASIS, *Συλλογή τοπωνυμίων από παλαιότερες πηγές: προβλήματα και διαπιστώσεις*, w: *Τα Κρητικά Τοπωνύμια. Διήμερο Επιστημακό Συνέδριο, Ρέθυμνο, 6-7 Νοεμβρίου 1998. Πρακτικά*, t. I, Ρέθυμνο 2000, s. 343-344.

²¹ Należy odnotować, że w greckiej literaturze onomastycznej pod pojęciem „toponim” rozumie się wszelkiego rodzaju nazwy geograficzne, np. ojkonimy, mikrotoponimy, hydronimy, oronimy, speleonimy, farangonimy; zob. J. ΒΑΒΙΝΙΟΤΙΣ, *Λεξικό της νέας ελληνικής γλώσσας*, Αθήνα 2002, s. 1777; *Λεξικό της κοινής νεοελληνικής*, red. D. Jakow, Θεσσαλονίκη 2005, s. 1348; *Χρηστικό λεξικό της νεοελληνικής γλώσσας*, red. Ch. Charalambakis, Αθήνα 2014, s. 1602. Brak istotnych informacji na temat charakteru nazwanego obiektu i jego dokładnej lokalizacji jest typowy dla większości greckich publikacji onomastycznych.

w latach 1880-1920 w mieście Chaniá²². Do zebranego materiału toponimicznego Lupasis dodał kolejne nazwy wynotowane z literatury onomastycznej. Poniżej wymieniam zachodniokreteńskie toponimy, zgromadzone przez kreteńskiego badacza, porządkując je w kolejności chronologicznej:

- 2.1. Κατσαμπᾶς (Fres, Ap) [„Πατρίς” nr 23, 1882, s. 4];
- 2.2. Κατσαμπᾶς (Kamisianá, Pl) [„Κρήτη” nr 791, 1886, s. 4];
- 2.3. Κατσαμπᾶ²³ (Pemónia, Ap) [„Κρήτη” nr 1373, 1894, s. 3];
- 2.4. Κατσαμπᾶ (Ghalatás, Cha) [„Νέα Έρευνα” nr 53, 1901, s. 4];
- 2.5. Κατσαμπᾶ (Kapsodhásos, Sf) [„Νέα Έρευνα” nr 118, 1902, s. 4];
- 2.6. Κατσαμπᾶς (Wámos, Ap) [„Νέα Έρευνα” nr 105, 1902, s. 4];
- 2.7. Κατσαμπᾶς (Topólia, Ki) [„Ελλάς” nr 34, 1904, s. 4]²⁴;
- 2.8. Κατσαμπᾶς (Wasilópulo, Pl) [„Νέα Έρευνα” nr 301, 1906, s. 4]²⁵;
- 2.9. στου Κατσαμπᾶ τη βρύση – źródło we wsi Wasilópulo (Pl) [„Νέα Έρευνα” nr 301, 1906, s. 4];
- 2.10. Κατσαμπᾶς (Prodhrómi, KS). Atestacja: Κατσαμᾶς (sic!) [„Νέα Έρευνα” nr 466, 1908, s. 4];
- 2.11. Κατσαμπᾶ (Anópoli, Sf) [„Νέα Έρευνα” nr 604, 1909, s. 4];
- 2.12. Κατωρούγα Κατσαμπᾶ (Jeráni, Pl) [„Νέα Έρευνα” nr 606, 1909 s. 4]²⁶;
- 2.13. Κατσαμπᾶ (Kamisianá, Pl) [„Νέα Έρευνα” nr 880, 1912, s. 4].

Ponadto Lupasis wymienia trzy toponimy poświadczone w okresie późniejszym (po roku 1920):

- 2.14. Κατσαμπᾶς – dzielnica miasta Chaniá (Cha), dawniej przedmieście²⁷;

²² Chaniá (ngr. Χανιά), drugie co do wielkości miasto na Krecie, leżące nad Morzem Kreteńskim w zachodniej części wyspy.

²³ Forma greckiego dopełniacza liczby pojedynczej: του Κατσαμπᾶ.

²⁴ E.N. JAKUMAKI, *To mikro-toponymikó της επαρχίας Κισάμου Κρήτης*, „Λεξικογραφικόν Δελτίον της Ακαδημίας Αθηνών” 16(1986), s. 153. Autorka cytuje tę nazwę w postaci allatywnej: στο Γατσαμπᾶ [sto Gatsa'ba], uwzględniającej kreteńską wymowę, tj. udźwięcznienie spółgłoski zwartej bezdźwięcznej na skutek zjawiska sandhi (στο Γατσαμπᾶ [στο Γκατσαμπᾶ] < στο-ν Κατσαμπᾶ); zob. N.G. KONDOSOPULOS, *Η κρητική διάλεκτος. Ιστορία – εξέλιξη και η νεώτερη μορφή της στο γραπτό και προφορικό λόγο*, Αθήνα 2015, s. 21-22; E. KACZYŃSKA, *Dialekt kreteński języka nowogreckiego – próba opisu na bazie materiału hydronimicznego, część 1: Zjawiska fonetyczne*, „Rozprawy Komisji Językowej” 60(2014), s. 99-100.

²⁵ E.N. JAKUMAKI, *To mikro-toponymikó*, s. 47: στο Γατσαμπᾶ. Nazwa ta odnosi się zapewne do strumienia Κατσαμπᾶς, zarejestrowanego w bazie TLK, zob. 1.2.

²⁶ Toponim zapewne wiąże się z hydronimem Κατσαμπᾶς, odnotowanym w TLK, zob. 1.3. Suche koryto rzeki jest często wykorzystywane przez zwierzęta i ludzi jako naturalny szlak komunikacyjny (kret. ρούγα f. ‘wąska droga, ścieżka’); por. A.W. KSANTHINAKIS, *Λεξικό ερμηνευτικό και ετυμολογικό του δυτικοκρητικού γλωσσικού ιδιώματος*, Ηράκλειο 2001², s. 452; J.E. APOSTOLAKIS, *Παλαιῖνες κρητικές αθβολές. Λεξικό. Λέξεις, φράσεις και μαντινάδες του κρητικού γλωσσικού ιδιώματος*, Ηράκλειο 2008, s. 427.

²⁷ I. PAPAHRIGHORAKIS, *Ξενόγλωσσα τοπωνυμία Χανίων*, „Κρητική Εστία” 35-36(1953), s. 24.

- 2.15. Κατσαμπᾶς (Lúlos, Cha)²⁸;
 2.16. Μέσα Κατσαμπάς (Kamisianá, Pl);
 2.17. Όξω Κατσαμπάς (Kamisianá, Pl)²⁹.

Wyliczone powyżej toponimy zostały zarejestrowane na obszarze byłego nomosu Chaniá, jednego z czterech terytoriów administracyjnych Krety. Jednostka onimiczna Κατσαμπάς jest również poświadczona w innych częściach wyspy (por. 1.5, 1.6). Nazwę Κατσαμπάς noszą obecnie dzielnice dwóch największych miast Krety: Iráklío oraz Chaniá (zob. 2.14). W wieku XX tylko te dwie nazwy przykuły uwagę greckich badaczy³⁰.

Warto podkreślić, że nazwa Κατσαμπάς, określająca obecnie dzielnicę Iráklío (od 1940), a niegdyś wieś leżąca opodal Kandii (tj. Iráklío), została kilkakrotnie odnotowana w źródłach weneckich z XIII-XVI w. (*Caçanba* 1279; *casale Caçamba* 1320; *Cazzaban* 1594)³¹. Atestacja ojkonimu jest wcześniejsza od nazwy płynącej opodal rzeki, zob. 1.6.

Toponim Κατσαμπάς jest także poświadczony na Peloponezie (w Náfplío), w Azji Mniejszej (koło Smyrny, tj. tureckiego Izmiru), na wyspach Karpathos³², Rodos³³, Kos³⁴ i Samotrace³⁵. Równobrzmiący onim Κατσαμπάς spotykamy również w antroponimii nowogreckiej (TKA II 364-365)³⁶.

Szukając prawdopodobnej motywacji jednostki onimicznej Κατσαμπάς, poświadczanej nie tylko na Krecie, ale i w innych regionach zamieszkałych przez

²⁸ A.I. KRIARIS, *Τοπωνύμια περιοχών ελαιοφυτειών*, „Κρητικά Γράμματα” 10(1973), s. 20.

²⁹ E.N. Jakumaki (*Το μικρο-τοπωνυμικό*, s. 73) cytuje dwa toponimy ze wsi Kamisianá: στὸ Μέσα Κατσαβὰ; στὸν Όξω Κατσαβὰ.

³⁰ I. PAPAGRIGHORAKIS, *Ξενόγλωσσα τοπωνυμία*, s. 24; S. KSANTHODHIDHIS, *Χάνδαξ-Ηράκλειον. Ιστορικά σημειώματα*, Ηράκλειο 1964², s. 16; S.G. SPANAKIS, *Πόλεις και χωριά*, s. 382; N.W. TOMADHAKIS, *Νεοελληνικά δοκίμια και μελέται*, t. III, Αθήνα 1992, s. 405.

³¹ S.G. SPANAKIS, *Πόλεις και χωριά*, s. 382. Wobec wczesnej (trzynastowiecznej) atestacji nazwy Κατσαμπάς hipoteza Stilianosa Aleksiu o przeniesieniu nazwy z okolic Smyrny na Kretę w XIV-XV w., podczas migracji greckojęzycznej ludności chrześcijańskiej z Azji Mniejszej na wyspy Morza Egejskiego, musi być stanowczo odrzucona; zob. S. ALEKSIU, *Πρόσφυγες από τη Μικρά Ασία στη μεσαιωνική Κρήτη*, w: *Μελετήματα στη μνήμη Βασιλείου Λαούρδα / Essays in Memory of Basil Laourdas*, red. G.I. Theocharidhis, Θεσσαλονίκη 1975, s. 307-312; N. ANDRIOTIS, *Πληθυσμός και οικισμοί*, s. 51-52.

³² K. MINAS, *Τοπωνυμικό της Καρπάθου*, Κάρπαθος 2000, s. 143.

³³ Ch.I. PAPACHRISTODHULU, *Τοπωνυμικό της Ρόδου*, Ρόδος 1996², s. 106.

³⁴ M.E. SKANDALIDHIS, *Τοπωνυμικά και ονοματικά της νήσου Κω*, Κως 2002, s. 262, 268.

³⁵ Ch.P. SIMEONIDHIS, *Ετυμολογικό λεξικό των νεοελληνικών οικωνυμίων*, t. I, Λευκωσία-Θεσσαλονίκη 2010, s. 662.

³⁶ W greckim zasobie nazewniczym funkcjonuje także formacja derywowana Κατσαμπάκης (TKA II 364-365), zawierająca charakterystyczny dla antroponimii kreteńskiej przyrostek -άκης (z pochodzenia deminutywny); zob. Ch.P. SIMEONIDHIS, *Εισαγωγή στην ελληνική ονοματολογία*, Θεσσαλονίκη 2015, s. 112.

ludność grecką, powinniśmy sprawdzić przede wszystkim, czy w zasobie leksykalnym języka nowogreckiego lub jego rozlicznych dialektów istnieje apelatyw, który mógłby stanowić podstawę motywującą badanego onimu.

3. APELATYW ΚΑΤΣΑΜΠΑΣ W DIALEKTACH NOWOGRECKICH

Wyraz *κατσαμπάς* jest dialektyzmem nowogreckim, funkcjonującym na Cyprze i na niektórych wyspach południowej Grecji. Na wyspie Karpathos apelatyw *κατσαμπάς* oznacza ‘studnię / φρέαρ, πηγάδι’³⁷, podczas gdy na wyspach Rodos, Kos i Cyprze określa rodzaj żurawia studziennego, tj. prymitywnego przyrządu służącego do wyciągania wody³⁸. Grecy językoznawcy definiują *κατσαμπάς* w następujący sposób:

3.1. ngr. cypryjskie *κατσαμπάς* m. ‘rodzaj żurawia, za pomocą którego ze zbiorników wodnych lub kanałów pobiera się wodę do podlewania sadów i ogrodów / είδος γερανού, με τον οποίο βγάζουν νερό από λάκκους / αυλάκια για να ποτίσουν κήπους’³⁹;

3.2. ngr. rodyjskie *κατσαμπάς* m. ‘rodzaj żurawia, za pomocą którego pobiera się wodę ze zbiorników wodnych i podlewa sady i ogrody / είδος γερανιού, με το οποίο βγάζουν νερό από λάκκους και ποτίζουν τους κήπους’⁴⁰;

3.3. ngr. kojskie *κατσαμπάς* m. ‘żuraw z wodą źródlaną, który wynosi wodę ze zbiornika na pole położone powyżej poziomu wody / γεράνι του οποίου το νερό είναι πηγαίο και ανυψώνεται από ένα λάκκο σε χωράφι ψηλότερο από το νερό’⁴¹.

W normatywnych i etymologicznych słownikach języka nowogreckiego⁴² nie pojawia się dyskutowany leksem *κατσαμπάς*, co dowodzi ludowego charakteru tego wyrazu o dystrybucji ograniczonej do Cypru i południowych rejonów Grecji⁴³. Najbardziej zadziwia fakt, iż apelatyw *κατσαμπάς* nie został odnotowany

³⁷ K. MINAS, *Λεξικό των ιδιωμάτων της Καρπάθου*, Κάρπαθος 2006, s. 376 (‘φρέαρ’); TENZE, *Τοπωνυμικό της Καρπάθου*, s. 143 (‘πηγάδι’).

³⁸ Zob. E. KACZYŃSKA, *Kreteńskie nazwy wodne pochodne od terminów hydrograficznych*, „Onomastica” 58(2014), s. 205.

³⁹ K.G. JANGULLIS, *Thesaurus Dialecti Cypriae / Θησαυρός κυπριακής διαλέκτου*, Λευκωσία 2002, s. 135.

⁴⁰ Ch.I. PAPACHRISTODHULU, *Τοπωνυμικό της Ρόδου*, s. 116.

⁴¹ M.E. SKANDALIDHIS, *Τοπωνυμικά*, s. 262.

⁴² Por. N.P. ANDRIOTIS, *Ετυμολογικό λεξικό της κοινής νεοελληνικής*, Θεσσαλονίκη 2001³; J. BABINIOTIS, *Λεξικό της νέας ελληνικής γλώσσας*; D. JAKOW, *Λεξικό της κοινής νεοελληνικής*; Ch. CHARALAMBAKIS, *Χρηστικό λεξικό*; J. BABINIOTIS, *Ετυμολογικό λεξικό της νέας ελληνικής γλώσσας. Ιστορία των λέξεων*, Αθήνα 2011.

⁴³ Wyrazu *κατσαμπάς* nie rejestrują także obszerniejsze słowniki dwujęzyczne, np.: I.P. CHORIKOV, M.G. MALEV, *Новогреческо-русский словарь*, Москва 1980; D.N. СТАΥΡΟΠΟΥΛΟΣ, *Oxford Greek-*

w słownikach dialektu kreteńskiego⁴⁴, chociaż jednostka onimiczna Κατσαμπάς jest rozpowszechniona na Krecie.

Nowogrecki materiał dialektalny pozwala przypuszczać, że zaginiony apelatyw kreteński miał znaczenie ‘studnia, żuraw studzienny’, co potwierdza łacińska relacja z XV w. (*puteus est Cazamba dictus*)⁴⁵. Można podejrzewać, że na Krecie wyraz κατσαμπάς stracił produktywność na rzecz synonimu γεράνι n. ‘żuraw wodny, żuraw studzienny, studnia’⁴⁶, a w dobie obecnej został zapomniany na skutek gruntownych zmian cywilizacyjnych (na wyspie już dawno zrezygnowano z budowania studni oraz pozyskiwania wody za pomocą żurawia wodnego). Ten archaiczny system nawadniania sadów i pól, dość popularny jeszcze w dobie okupacji tureckiej (1669-1898), został całkowicie porzucony w wieku XX. Nic zatem dziwnego, że wraz z desygnatem i dawnym systemem nawadniania sadów, ogrodów i pól zanikł też całkowicie archaiczny apelatyw kreteński.

4. ETYMOLOGIA DIALEKTYZMU ΚΑΤΣΑΜΠΑΣ

Greccy etymolodzy i onomaści dość zgodnie uznają dialektyzm ngr. κατσαμπάς m. ‘studnia; żuraw wodny’ za zapożyczenie ze źródła arabsko-tureckiego⁴⁷,

English Learner's Dictionary, Oxford 1988; E. LUCARELLI, G.M. BASILI, *Greco-italiano dizionario*, Αθήνα 1998.

⁴⁴ Żaden ze znanych mi słowników dialektu kreteńskiego języka nowogreckiego nie zawiera artykułu hasłowego κατσαμπάς; por. J.E. PANGALOS, *Περί του γλωσσικού ιδιώματος της Κρήτης*, t. I-VI, Αθήνα 1955-1975; I.D. KONDILAKIS, *Κρητικών λεξιλόγιον*, Ηράκλειον 1990; A. PERISTERAKIS, *Σφακιανά. Τοπωνύμια – γλωσσάρι – μαντινάδες – παροιμίες – ανίγματα κ. ά.*, Αθήνα 1991; M.I. ΡΙΤΙΚΑΚΙΣ, *Το γλωσσικό ιδίωμα της ανατολικής Κρήτης*, t. I-II, Νεάπολη Κρήτης 2001²; A.W. KSANTHINAKIS, *Λεξικό ερμηνευτικό*; A.E. TSIRIGHOTAKIS, *Κρητών διάλεκτος. Κρητόφωνο λεξικό*, Πύργος Μονοφαστίου 2001; Th.I. RODHAKIS, *Το κρητικό λαολόγιο*, Ηράκλειο Κρήτης 2005; N.G. KONDO-SOPULOS, *Αντίστροφο λεξικό*; M.I. IDHOMENEOS, *Κρητικό γλωσσάριο*, t. I-II, Ηράκλειο 2006-2013; J.E. APOSTOLAKIS, *Παλαιίνες κρητικές αθιβολές*; W. ORFANOS, *Λέξεις τουρκικής προέλευσης στο κρητικό ιδίωμα*, Ηράκλειο 2014.

⁴⁵ Szerzej piszę na ten temat w dalszej części mojego opracowania.

⁴⁶ Zob. J.E. APOSTOLAKIS, *Παλαιίνες κρητικές αθιβολές*, s. 116; M.I. IDHOMENEOS, *Κρητικό γλωσσάριο*, t. I, s. 109; O. RACKHAM, J. MOODY, *Η δημιουργία του κρητικού τοπίου*, tłum. Κ. ΣΜΠΟΝΙΑΣ, Ηράκλειο 2004, s. 60. Warto dodać, że na Krecie istnieją dwie wsie o nazwie Γεράνι (Cha, Re), powstałej w wyniku onimizacji dyskutowanego apelatywu; zob. Ch.P. SIMEONIDHIS, *Ετυμολογικό λεξικό*, s. 414. Wiemy, że w przeszłości istniały na wyspie dwie tak samo brzmiące osady; zob. S.G. SPANAKIS, *Πόλεις και χωριά*, s. 221-222. W wyniku ekscerpcji archiwalnej i terenowej wynotowałam cztery kreteńskie nazwy wodne Γεράνι (w demach: Ap, Pl, Re).

⁴⁷ K. ΚΑΡΑΡΟΤΟΣΟΗΛΟΥ, *Γλωσσικά Δωδεκανήσου*, „Λεξικογραφικών Δελτίων της Ακαδημίας Αθηνών” 22(1999), s. 42; K.J. JANGULLIS, *Thesaurus*, s. 135; K. ΜΙΝΑΣ, *Λεξικό*, s. 376; Ch.P. SIMEONIDHIS, *Ετυμολογικό λεξικό*, s. 662.

odsyłając do tur. *kasaba* ‘miasteczko, osada’⁴⁸, arab. *qaşaba* ‘twierdza, forteca; główne miasto; metropolia; część wydzielona miasta, położona osobno; przedmieście’⁴⁹. Chociaż nie ulega najmniejszej wątpliwości, że turecki apelatyw jest pochodzenia arabskiego⁵⁰, to jednak istotny problem polega na tym, że dialektyzm nowogrecki wykazuje zupełnie odmienne znaczenie (‘studnia, żuraw studzienny’). Co więcej – w języku nowogreckim funkcjonuje (relatywnie rzadki) apelatyw *κασαμπάς* [kasa’bas] m. ‘miasto, miasteczko, duża wieś / πόλη; κωμόπολη, κεφαλοχώρι’⁵¹, dial. (Imathía) ‘centrum miasta / αστικό κέντρο’⁵², który jest wyprawdany z arabskiego lub tureckiego źródła⁵³. W dialekcie cypryjskim spotykamy podobny leksem *κασαπάς* [kasa’pas] m. ‘miasto / πόλη’, uważany przez badaczy cypryjskich za zapożyczenie z języka tureckiego⁵⁴. Wyraz cypryjsko-grecki wykazuje znaczenie zbieżne zarówno z apelatywem tureckim, jak i arabskim, a także z polskim wyrazem *kazba* (w XIX wieku zwykle *kasba*) f. ‘forteca, twierdza w północnej Afryce; zamek królewski u Berberów’, także (w dawnej polszczyźnie) ‘podgrodzie, podzamecz; przedmieście, dzielnica tubylców albo dzielnica nocnych klubów i lupanarów w miastach północnoafrykańskich’⁵⁵. Polscy uczeni dość zgod-

⁴⁸ L. ANTONOWICZ-BAUER, A. DUBIŃSKI, *Słownik turecko-polski*, s. 137 (‘miasteczko’); M. KOZŁOWSKA, *Słownik turecko-polski. Türkçe-Lehçe sözlük*, Warszawa 2006, s. 496 (‘miasteczko, osada’); zob. też H.C. HONY, F. IZ, *A Turkish-English Dictionary*, Oxford 1947, s. 177, s.v. *kasabâ* (‘small town’); H.P. WENDT, *Langenscheidts Taschenwörterbuch der türkischen und deutschen Sprache*, Tl. I: *Türkisch-Deutsch*, Berlin–München–Leipzig–Wien–Zürich–New York 1993, s. 283 (‘Städtchen, Landstadt’); M. YURTBAŞI, *Dictionary of 2007. Turkish-English*, Istanbul 2006, s. 387 (‘small town’).

⁴⁹ J. DANECKI, J. KOZŁOWSKA, *Słownik arabsko-polski*, Warszawa 2010, s. 601 (‘miasto’, dial. magrebskie ‘kasba, cytatela’).

⁵⁰ K. LOKOTSCH, *Etymologisches Wörterbuch der europäischen (germanischen, romanischen und slavischen) Wörter orientalischen Ursprungs*, Heidelberg 1927, s. 89; W.P. TUREK, *Słownik zapożyczeń pochodzenia arabskiego w polszczyźnie*, Kraków 1995, s. 250.

⁵¹ A.Th. FLOROS, *Νεοελληνικό ετυμολογικό και ερμηνευτικό λεξικό*, Αθήνα 1980, s. 232; I.T. PABUKIS, *Τουρκικό λεξικό της νέας ελληνικής*, t. I, Αθήνα 1988, s. 204.

⁵² D.Th. DHELIOPIULOS, *Το ρουμλουκιώτικο ιδίωμα*, Αλεξάνδρεια Ημαθίας 2008, s. 165.

⁵³ A.Th. Floros (*Νεοελληνικό ετυμολογικό*, s. 232) opowiada się za arabską genezą wyrazu nowogreckiego, podczas gdy Pabukis (*Τουρκικό λεξικό της νέας ελληνικής*, s. 204) oraz Dheliopulos (*Το ρουμλουκιώτικο ιδίωμα*, s. 165) odwołują się do języka tureckiego jako bezpośredniego dawcy. Różnica polega na tym, że Floros wskazuje ostateczne źródło zapożyczenia, podczas gdy inni wskazują źródło pośredniczące. Od wyrazu *κασαμπάς*, któremu przypisuje się tureckie pochodzenie, Grecy antroponomaści wywodzą też nazwisko *Κασαμπάς*; zob. W.I. WOJADZOGHLU, *Επώνυμα της Μικρασίας. Τουρκικά και τουρκογενή επώνυμα στην Ελλάδα*, Αθήνα 1992, s. 97; J. DZEMOS, *Τα τουρκικής προέλευσης ελληνικά επώνυμα*, Θεσσαλονίκη 2003, s. 112.

⁵⁴ K. CHADZIJOANNU, *Ετυμολογικό λεξικό της ομιλουμένης κυπριακής διαλέκτου*, Λευκωσία 1996, s. 75; K.G. JANGULLIS, *Thesaurus*, s. 131.

⁵⁵ Wyraz pol. *kazba* pojawia się we wszystkich podstawowych słownikach wyrazów obcych literackiej polszczyzny; zob. H. UŁASZYN, *M. Arcta słownik wyrazów obcych*, Warszawa 1935, s. 145; *Słownik wyrazów obcych*, red. Z. Rysiewicz, Warszawa 1961⁶, s. 333; *Słownik wyrazów obcych*

nie wyprowadzają wyraz *kasaba* z fr. *casbah*, który z kolei został przejęty z arab. *qaṣaba* ‘twierdza, forteca’, także ‘przedmieście’⁵⁶. Niekiedy podkreśla się, że wyraz francuski oddaje północnoafrykańską (dialektalną) formę arabską *qaṣba* ‘ts.’, powstałą w wyniku elizji nieakcentowanej samogłoski⁵⁷.

Niektórzy badacze greccy przy omawianiu etymologii ngr. *κατσαμπάς* m. ‘studnia; żuraw wodny’ przywołują apelatyw tur. dial. *kasaba* ‘kanał nawadniający / αρδευτικό κανάλι’⁵⁸, który jednak nie ma nic wspólnego z homonimem *kasaba* ‘miasteczko’. W słownikach tureckich wydziela się bowiem dwa osobne artykuły hasłowe⁵⁹:

kasabâ¹ *n.* Small town; -li belonging to a small town.

kasabâ² *n.* Reed; pipe; fife; windpipe.

Znaczenie ‘kanał nawadniający’, poświadczone w jakimś dialekcie tureckim, należy bez wątpienia łączyć ze znaczeniem drugim: ‘trzcina; rura, przewód, kanał; piszczalka, fujarka, fajka; tchawica’.

Co więcej, Stanisław Stachowski wyróżnia dwa niezależne apelatywy arabskie o odmiennym znaczeniu: (1) arab. *qaṣaba* ‘cytadela; główne miasto, metropolia / Festung, Zitadelle; Hauptstadt’ oraz (2) arab. *qaṣabā(t)* ‘rura, tchawica / Rohr, Lufröhre’⁶⁰, które zostały zapożyczone do języka osmańsko-tureckiego odpowiednio jako (1) tur. *kasaba* ‘miasteczko; osada’ oraz (2) tur. *kasaba* ‘tchawica; rura, przewód, kanał; piszczalka, fujarka’, dial. ‘kanał nawadniający’.

Para arabskich homonimów została przejęta przez użytkowników języka osmańsko-tureckiego z wyraźnym zachowaniem odrębności semantycznej. Można zatem przyjąć z dużym prawdopodobieństwem, że na gruncie greckim to samo zróżnicowanie referencyjne zostało nie tylko utrzymane, lecz nawet wzmocnione odpowiednią dystynkcją fonologiczną: (1) ngr. *κατσαμπάς* [kasa’bas] m. ‘miasto, miasteczko, duża wieś’, dial. ‘centrum miasta’, cypr. *κασαπάς* [kasa’pas] m. ‘miasto’ oraz (2) ngr. dial. *κατσαμπάς* [katsa’bas] m. ‘studnia; żuraw studzienny, żuraw wodny’.

PWN, red. J. Tokarski, Warszawa 1980, s. 350; W. KOPALIŃSKI, *Słownik wyrazów obcych i zwrotów obcojęzycznych*, Warszawa 1989¹⁶, s. 259; *Słownik wyrazów obcych*, red. A. Bańkowski, E. Sobol, Warszawa 2002, s. 543.

⁵⁶ Francuski wyraz *casbah* jest poświadczony po raz pierwszy w 1813 r.; zob. A. DAUZAT, J. DU-BOIS, H. MITTERAND, *Nouveau dictionnaire étymologique et historique*, Paris 1971, s. 140.

⁵⁷ O. BLOCH, W. VON WARTBURG, *Dictionnaire étymologique de la langue française*, t. I, Paris 1932, s. 126; A. STEIGER, *Contribución a la fonética del hispano-árabe y de los arabismos en el ibero-románico y el siciliano*, Madrid 1991, s. 87; W.P. TUREK, *Słownik zapożyczeń*, s. 250.

⁵⁸ K. KARAPOTOSOGLU, *Γλωσσικά Δωδεκανήσου*, s. 42; K. MINAS, *Λεξικό*, s. 376.

⁵⁹ Por. H.C. HONY, A. Iz, *A Turkish-English Dictionary*, s. 177.

⁶⁰ S. STACHOWSKI, *Studien über die arabischen Lehnwörter im Osmanisch-Türkischen*, T. II (K-M), Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1977, s. 25.

Semantyka nowogreckiego wyrazu *κατσαμπάς* ('studnia, rodzaj żurawia wodnego') oddaje w sposób metaforyczny podobieństwo głębokiej studni do rury lub tchawicy. Arabowie specjalizowali się w budowie tzw. studni abisyńskiej na terenach suchych, posiadających wody gruntowe, występujące bardzo płytko pod powierzchnią ziemi. Zgodnie z definicją słownikową była to „studnia mająca postać rury białej lub wkręcanej w grunt [...], służąca do czerpania niewielkich ilości wody z płytkich pokładów wodonośnych”⁶¹. Warunki klimatyczne i hydrologiczne, panujące na wyspach Morza Egejskiego, zmuszały mieszkańców do budowania sztucznych otworów pionowych (lub skośnych), sięgających do poziomu wodonośnego. Urządzenia techniczne, takie jak żuraw studzienny, umożliwiały stały pobór wody podskórnej. Arabowie rozpowszechnili w rejonie śródziemnomorskim system podziemnych i naziemnych kanałów wodnych, używanych do zaopatrywania osiedli w wodę oraz do nawadniania sadów, ogrodów i pól uprawnych.

Wraz z przyjęciem islamu Turcy osmańscy zaadaptowali kulturę muzułmańską i zdobycze cywilizacji arabskiej, w tym także wartościowe osiągnięcia technologiczne związane z gospodarką wodną. W ten sposób liczne wyrazy arabskie zasiliły turecki system leksykalny. Za pośrednictwem języka tureckiego, który w Imperium Osmańskim pełnił funkcję *lingua franca*, arabizmy przenikały do innych języków regionu bałkańskiego. W wypadku apelatywów *κατσαμπάς* oraz *κασαμπάς* warto się zastanowić, w jaki sposób oba te zapożyczenia przedostały się do słownictwa języka nowogreckiego.

5. CZY WYRAZ NOWOGRECKI ΚΑΤΣΑΜΠΑΣ JEST ZAPOŻYCZENIEM ZE ŹRÓDŁA ARABSKIEGO CZY TURECKIEGO?

Kreteński materiał toponomastyczny poświadczony w dobie panowania weneckiego neguje sugerowane pośrednictwo tureckie. Nazwa *Κατσαμπάς* została zarejestrowana w wiekach XIII-XVI, podczas gdy wpływ turecki na dialekt kreteński, a także toponimie i antroponimie wyspy rozpoczął się dopiero w 2. połowie XVII stulecia wraz z podbojem Krety przez Imperium Osmańskie.

Nie ulega zatem wątpliwości, że Kreteńczycy musieli zapożyczyć wyraz *κατσαμπάς*, stanowiący podstawę jednostki onimicznej *Κατσαμπάς*, podczas arabskiej okupacji wyspy (ok. 824-961), co słusznie uwydatnia Spanakis⁶². Osada *Katsabás*, obecnie dzielnica Iráklío, została zarejestrowana w źródłach weneckich

⁶¹ *Słownik języka polskiego PWN*, t. III, red. M. Szymczak, Warszawa 1998, s. 333.

⁶² S.G. SPANAKIS, *Ο τοπωνυμικός πλούτος της Κρήτης*, „Ονόματα” 12(1988), s. 517.

po raz pierwszy w roku 1279 w formie *Caçanba*, a następnie w roku 1320 jako *casale Caçamba*⁶³.

Tab. 1. Dzieje Kreta w układzie chronologicznym

VI-III tys. p.n.e.	neolit przedceramiczny i ceramiczny
2600-1400	epoka minojska
1400-1100 p.n.e.	epoka mykeńska
1100-67 p.n.e.	Kreta dorycka
67 p.n.e. - 395 n.e.	okres rzymski
395-824	I okres bizantyński
824-961	okres arabski
961-1204	II okres bizantyński
1204-1210	krzyżowcy (Bonifacy, markiz z Montferrat)
1210-1669	okres wenecki
1669-1898	okupacja turecka
1821-1840	Kreta pod czasowym panowaniem egipskim
1898-1913	Państwo Kreteńskie
1913-	Kreta przyłączona do Grecji

Źródło: Opracowanie własne.

Bardzo ważną informację z punktu widzenia naszych rozważań podaje Cristoforo Buondelmonti, florencki mnich i podróżnik, autor dzieła *Descriptio insule Crete* (datowanego na 1417 r.). Wspomina on o znajdującej się poza murami Kandii, ówczesnej stolicy Kreta (dzis. Iráklío), studni (łac. *puteus*), zwanej *Cazamba*, której wodę zdatną do picia sprzedawano mieszkańcom miasta (v. 734-736):

[...] puteus est *Cazamba* dictus. Aquam cuius pueri per Candiam civitatem ferentes vendunt magnis vocibus exclamantes. A quo usque civitatem duo distat miliaria et sine ipsa civitas, propter defectum aque, vivere non poterit⁶⁴.

„[...] znajduje się studnia zwana *Cazamba*. Wodę z tej studni chłopcy roznoszą po całym mieście Kandii i sprzedają, głośno krzycząc. Odległość od studni do miasta wynosi dwie mile i bez tej wody miasto, cierpiące na jej brak, nie mogłoby istnieć” (tłum. własne).

Wartość tej informacji polega na tym, że owa studnia, bez której arabska stolica Kreta nie mogłaby istnieć, nosiła nazwę *Cazamba* (tj. *Κατσαμπάς*). Wiadomość ta niedwuznacznie potwierdza istnienie dawnego apelatywu kreteńskiego **κατσαμπάς*, występującego w takim samym znaczeniu jak na pobliskiej wyspie *Karpatos*, por. ngr. dial. *κατσαμπάς* m. ‘studnia’⁶⁵.

⁶³ S.G. SPANAKIS, *Η Κρήτη*, s. 305; TENŽE, *Πόλεις και χωριά*, s. 382.

⁶⁴ C. BUONDELMONTI, *Descriptio Insule Crete et Liber Insularum*, cap. XI: *Crete*, édition critique par M.-A. van Spitael, Heraklion 1981, s. 158.

⁶⁵ K. MINAS, *Λεξικό*, s. 376; TENŽE, *Τοπωνυμικό της Κραπάθου*, s. 143; E. KACZYŃSKA, *Kreteńskie nazwy wodne*, s. 205.

W roku 1594 po raz kolejny źródła weneckie wymieniają wieś *Cazzaban* (Κατσαμπάς) jako leżącą w odległości jednej mili od miasta Kandii (dzis. Iráklío)⁶⁶.

Całoroczna w czasach weneckich rzeka Κατσαμπάς (zob. 1.6.), płynąca opodal wsi o tej samej nazwie, pojawia się w relacjach weneckich oraz na mapach Krety z XVI i XVII w.: *Caciaua* (Ort 1584), *Cazzapan*, *Cazzabàn* (Bas 1630)⁶⁷, *Cazzapan* (Bosch 1651).

Nazwa własna Κατσαμπάς, określająca zarówno wieś leżącą opodal Kandii (*Caçanba* 1279; *casale Caçamba* 1320; *Cazzaban* 1594), jak i studnię, z której czerpano wodę na użytek mieszkańców miasta (*puteus ... Cazamba dictus* 1417), funkcjonowała w czasach weneckich⁶⁸, co dowodzi, że Kreteńczycy zapożyczyli apelatyw *κατσαμπάς, fundujący kreteńskie onimy, bezpośrednio od Arabów, którzy rządili wyspą w latach 824-961. Dane onomastyczne pozwalają zanegować rzekome pośrednictwo tureckie. Turcy osmańscy podbili Kretę dopiero w latach 1645-1669, czyli ponad dwa wieki po przytoczonej relacji Cristoforo Buondelmontiego z 1417 r., a prawie cztery wieki po najdawniejszej atestacji nazwy własnej *Caçanba* (1279).

6. KRETEŃSKA GENEZA WCZESNYCH ARABIZMÓW W ŚREDNIOWIECZNYM JĘZYKU GRECKIM

Mieszkańcy Krety w dobie okupacji arabskiej (824-961) współdziałali z Saraceni, którzy z pomocą kreteńskiej floty dokonywali napadów na sąsiednie wyspy i nadbrzeżne tereny Cesarstwa Bizantyńskiego, rabując dobra ruchome i porywając ludność miejscową, by sprzedać ją w niewolę⁶⁹. Korsarze kreteńscy i arabscy atakowali też statki handlowe pływające po wodach Morza Śródziemnego, zwłaszcza zaś

⁶⁶ S.G. SPANAKIS, *Πόλεις και χωριά*, s. 382.

⁶⁷ Francesco Basilicata o rzece *Cazzapan* (alias *Cazzabàn*) pisze następująco: *CAZZAPAN Fiume discosto dalla Città di Candia per leva(n)te miglio uno, dove vicino al mare è un'pozzo grande con acqua assai buona, et continua*; por. F. BASILICATA, *Relazione 1630*, ed. S.G. Spanakis, (Μνήμεια της Κρητικής Ιστορίας, t. V), Ηράκλειο 1969, s. 34. Tłumaczenie polskie: „Katsabás, rzeka oddalona od miasta Kandii o jedną milę na wschód, gdzie blisko morza znajduje się wielka studnia z wyśmienitą wodą, i całoroczna”. Autor *Relacji z 1630 roku* potwierdza zatem istnienie studni Katsabás, o której wspominał dwa wieki wcześniej Cristoforo Buondelmonti w dziele *Descriptio insule Crete* (1417).

⁶⁸ Dopiero w latach 1626-1628 podczas urzędowania Francesca Morosiniego, weneckiego gubernatora Krety, zbudowano akwedukt doprowadzający wodę ze źródeł, tryskających u podnóża góry Juchtas (w okolicach wsi Archánes), do miasta Kandii; zob. *Ελλάδα. Η άγραφη ιστορία της Ελλάδας. Κρήτη: νομός Ηρακλείου*, red. J.W. Andurakis, N.G. Kondosopoulou, Αθήνα 2006, s. 127; M. MARKOHIMITRAKIS, *Ο Παράδεισος των Αρχαίων*, „Κρητικό Πανόραμα” 31(2009), s. 106-127.

⁶⁹ C. DAVARAS, *Guide to Cretan Antiquities*, Athens 1989², s. 15-16; T.E. DETORAKIS, *History of Crete*, translated by J.C. DAVIS, Iraklion 1994, s. 124-126.

Morza Egejskiego. Działalność piracka odbiła się negatywnie nie tylko na handlu wewnętrznym, ale i na wymianie zagranicznej Cesarstwa Bizantyńskiego z krajami zachodniej Europy.

Andaluzyjscy Arabowie wzniesli na Krecie nową ufortyfikowaną stolicę, nazwaną Rabdh el Khandáq (dzis. Iráklío) od głębokiego przekopu otaczającego twierdzę (por. arab. *khandáq* ‘rów, przekop, kanał, fosa’)⁷⁰. Bizantyńczycy po odzyskaniu Krety uznali arabską twierdzę za metropolię Krety, którą w latach 961-1204 określali mianem Χάνδαξ. Od niej wywodzi się też średniowieczna nazwa miasta i wyspy *Candia*, używana przez Wenecjan (w XIII-XVII w.)⁷¹. Już w IX-X w. mógł zatem zostać zaadaptowany do średniowiecznego języka greckiego apelatyw χάνδαξ m. jako synonim stgr. τάφος f. ‘rów, kanał, fosa, umocnienie, fortyfikacja / ditch, trench, fortification’⁷², skąd później ngr. χάνδακας m. ‘rów, przekop, fosa’, kret. (> ngr.) χάντακας m. ‘ts.’, ngr. demin. χαντάκι⁷³. Apelatyw χάνδαξ pojawia się w literaturze bizantyńskiej przed rokiem 1100 i w bezpośrednim związku z założoną przez Arabów stolicą Krety⁷⁴. Zarówno w wypadku apelatywu χάνδαξ, jak i κατσαμπάς należy wykluczyć jakiegokolwiek pośrednictwo tureckie, skoro pierwsze kontakty osmańsko-greckie są ewidentnie późniejsze.

Arabowie, budując ufortyfikowane miasto Rabdh el Khandáq, musieli zadbać o stałą dostawę wody pitnej dla jego mieszkańców. Wodę zdatną do picia pozyskiwano ze studni Katsabás, położonej w odległości ok. 1,5 km od twierdzy. W pobliżu studni powstała osada o tej samej nazwie, której mieszkańcy trudnili się dostarczaniem wody do pobliskiego miasta⁷⁵. Nazwa Κατσαμπάς, określająca studnię na przedmieściu twierdzy Χάνδαξ, a także samo przedmieście, musiała powstać bez wątplenia w czasie arabskiej okupacji Krety (824-961)⁷⁶, ponieważ nadal funkcjonowała w dobie panowania weneckiego na wyspie (1204-1669). Wydaje się zatem, że dialektyzm nowogrecki κατσαμπάς m. ‘studnia; żuraw studzienny’ został przejęty

⁷⁰ Zob. Ch. DZOBANAKI, *Η οχύρωση του Χάνδακα*, w: *Το Ηράκλειο και η περιοχή του, διαδρομή στο χρόνο*, red. N.M. Jighurtakis, Ηράκλειο 2004, s. 314. Przed arabskim podbojem Krety funkcję stolicy pełniła Gortyna, miasto położone w centralnej części Krety (na równinie Mesará).

⁷¹ S.G. SPANAKIS, *Πόλεις και χωριά*, t. I, s. 291-292; Ch. DZOBANAKI, *Χάνδακας, Μεγάλο Κάστρο, Candia, Kandiye, Ηράκλειο. Αστική αρχιτεκτονική: από τη βενετοκρατία έως την ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα*, w: *Το Ηράκλειο και η περιοχή του, διαδρομή στο χρόνο*, red. N.M. Jighurtakis, Ηράκλειο 2004, s. 377-410.

⁷² E.A. SOPHOCLES, *Greek Lexicon of the Roman and Byzantine Periods*, Hildesheim–New York 1975², s. 1160.

⁷³ Zob. N.P. ANDRIOTIS, *Ετυμολογικό λεξικό*, s. 415; J. BABINIOTIS, *Λεξικό της νέας ελληνικής γλώσσας*, s. 1932; TENZE, *Ετυμολογικό λεξικό*, s. 1587; A. MICHIELOJANAKI-KARAWELAKI, *Τοπώνυμια Κρήτης. Σεργιάνι στη Βιάννο*, Ηράκλειο 2006, s. 139; E. KACZYŃSKA, *Kreteńskie nazwy wodne*, s. 205.

⁷⁴ E.A. SOPHOCLES, *Greek Lexicon*, s. 1160; J. BABINIOTIS, *Ετυμολογικό λεξικό*, s. 1587.

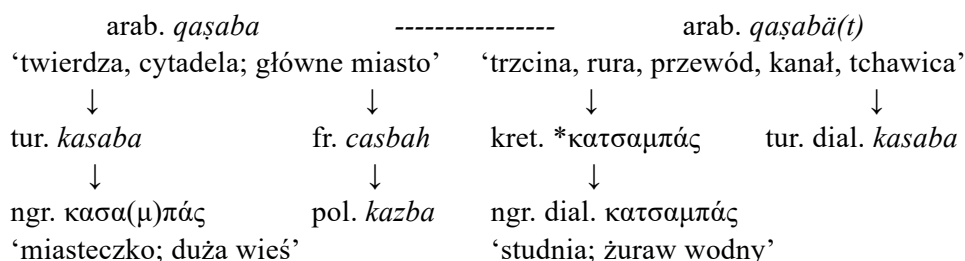
⁷⁵ O. RACKHAM, J. MOODY, *Η δημιουργία*, s. 61.

⁷⁶ S.G. SPANAKIS, *Ο τοπωνυμικός πλούτος*, s. 517.

już w okresie arabskiej okupacji wyspy i z Krety rozpowszechnił się stopniowo na inne obszary Cesarstwa Bizantyńskiego. Istotnie, fonem [ts], poświadczony w kretańskim onimie i nowogreckim wyrazie dialektalnym *κατσαμπάς* [katsa'bas], został niezależnie potwierdzony przez historyczne zapisy w źródłach łacińsko-weneckich: *Caçanba*, *Caçamba* (1279, 1320), *Cazamba* (1417), *Cazzaban* (1594). Nie ulega kwestii, że grafemy *ç*, *z*, *zz* oddają fonem [ts], co wskazuje na adaptację wyrazu arabskiego *qaşaba* o podwójnym znaczeniu: (1) *qaşaba* 'zamek, cytadela; główne miasto, metropolia / Festung, Zitadelle; Hauptstadt', (2) *qaşabā(t)* 'rura, tchawica / Rohr, Luftröhre'⁷⁷. Przesłanki zatem fonologiczne, podobnie jak zapisy historyczne, jednoznacznie wykluczają rozpowszechnioną hipotezę zapożyczenia ze źródła osmańsko-tureckiego. Wydaje się, że wyrazy tur. *kasaba* (1) 'małe, prowincjonalne miasteczko' oraz tur. *kasaba* (2) 'tchawica', dial. 'kanał nawadniający' są bezpośrednimi zapożyczeniami ze źródła arabskiego⁷⁸.

Dochodzimy ostatecznie do jednoznacznej konkluzji, że przynajmniej dwa apelatwy *χάνδαξ* (skąd ngr. *χάνδακας* / *χάντακας*) m. 'rów, przekop, fosa' oraz *κατσαμπάς* m. 'studnia; żuraw studzienny' zostały przejęte na wyspie Krecie bezpośrednio z języka arabskiego do średniowiecznego języka greckiego. Oba te zapożyczenia dostały się najpierw do dialektu kretańskiego (w latach 824-961), a następnie (odkąd Kreta ponownie stała się prowincją Cesarstwa Bizantyńskiego) do literackiego lub ludowego języka greckiego epoki bizantyńskiej (X-XI w.).

Podsumowanie dotychczasowych rozważań na temat drogi przenikania arabiizmów do polszczyzny i języka nowogreckiego możemy przedstawić w postaci następującego diagramu:



⁷⁷ S. STACHOWSKI, *Studien*, s. 25.

⁷⁸ Tamże.

7. WNIOSKI

Analiza dostępnych źródeł onomastycznych, leksykalnych i historycznych doprowadziła do następujących konkluzji:

7.1. Wyraz *κατσαμπάς [katsa'bas], motywujący bardzo rozpowszechnioną na wyspie Krecie jednostkę onimiczną, jest niejasny semantycznie dla współczesnych użytkowników dialektu kreteńskiego.

7.2. Nowogrecki dialektyzm κατσαμπάς oznacza 'studnię' (na wyspie Karpatos) lub 'rodzaj żurawia, za pomocą którego ze zbiorników wodnych pobiera się wodę do podlewania sadów i ogrodów' (na wyspach Kos, Rodos i Cyprze). Te same znaczenia 'studnia' lub 'żuraw wodny' funkcjonowały w dialekcie kreteńskim w dawnych wiekach.

7.3. Dialektyzm ngr. κατσαμπάς jest zwykle uważany za zapożyczenie z języka tureckiego, jednak obfita dokumentacja toponimiczna, zarejestrowana w dobie dominacji weneckiej (1204-1669), dowodzi, że wyraz został zapożyczony bezpośrednio od Arabów, władających wyspą w latach 824-961.

7.4. Prawdopodobnie niektóre arabizmy trafiły do języka greckiego w dobie późnobizantyńskiej (tj. w okresie od połowy X w. do połowy XV w.) za pośrednictwem dialektu kreteńskiego, który przejął pewną liczbę orientalizmów arabskiego pochodzenia bezpośrednio od Arabów (w latach 824-961), a następnie wprowadził je do języka literackiego lub innych gwar ludowych średniowiecznego języka greckiego.

7.5. W leksyce polskiej jest zarejestrowany zbliżony fonetycznie wyraz *kazba* oznaczający 'fortecę, twierdzę w północnej Afryce; zamek królewski u Berberów', także (w dawnej polszczyźnie) 'podgrodzie, podzamecz; przedmieście, dzielnicę tubylców albo dzielnicę nocnych klubów i lupanarów w miastach północnoafrykańskich'. Ów arabizm, który został do literackiej polszczyzny wprowadzony dzięki pośrednictwu języka francuskiego, ma inną genezę niż nowogrecki dialektyzm κατσαμπάς.

SKRÓTY ŹRÓDEŁ I SŁOWNIKÓW

Bas 1630 – F. BASILICATA, *Relazione 1630*, edidit S.G. Spanakis (Μνήμεια της Κρητικής Ιστορίας, t. V), Ηράκλειο 1969.

Bosch – M. BOSCHINI, *Il Regno tutto di Candia*, Venezia 1651.

CTRM – *Creta. Trekking and Road Map*. Skala 1:100.000. (1. Chania; 2. Rethimno; 3. Heraklio; 4. Lasithi), Iraclion 1996.

Evans – *Sketch map of the Central and Eastern Crete*, w: EVANS (1921).

Harms – *Kreta. Turistikkarte / Crete. Touring Map*. Skala 1:100.000. (1: Der Westen, 2: Der Osten), Kandel 2004.

Hom – J.B. HOMANN, *Insula Creta hodie Candia*, Norimbergae 1702.

- ΜΤΙΕ – Ν. STAWRINIDHIS (Ν. ΣΤΑΥΡΙΝΙΔΗΣ), Μεταφράσεις τουρκικών ιστορικών εγγράφων, τ. Ι, Ηράκλειο 1975.
- Ort – Α. ORTELIIUS, *Candia Insula. Archipelagi insularum aliquot descrip*, Antwerpia 1584.
- TKA – Τηλεφωνικός κατάλογος Αθηνών-Πειραιώς-Προαστίων, τ. ΙΙ, Αθήνα 2004.
- TLK – Τοπωνυμικό λεξικό της Κρήτης [Zbiór materiałów onomastycznych z lat 1953-1957. Muzeum Historyczne Krety].
- War – *Map of Crete*. Scale 1:300.000. War Office. March 1905.

BIBLIOGRAFIA

- ALEKSIU S. (ΑΛΕΞΙΟΥ Σ.): Πρόσφυγες από τη Μικρά Ασία στη μεσαιωνική Κρήτη, w: G.I. THEOCHARIDHIS, Μελετήματα στη μνήμη Βασιλείου Λαούρδα / *Essays in Memory of Basil Laourdas*, Θεσσαλονίκη 1975, s. 307-312.
- ANDRIOTIS N.P. (ΑΝΔΡΙΩΤΗΣ Ν.Π.): Ετυμολογικό λεξικό της κοινής νεοελληνικής, Θεσσαλονίκη 2001³.
- ANDRIOTIS N. (ΑΝΔΡΙΩΤΗΣ Ν.): Πληθυσμός και οικισμοί της ανατολικής Κρήτης (16ος-19ος αι.), Ηράκλειο 2006.
- ANDURAKIS J.W., KONDOSOPOULOS N.G. (ΑΝΤΟΥΡΑΚΗΣ Γ.Β., ΚΟΝΤΟΣΟΠΟΥΛΟΣ Ν.Γ.) (red.): Ελλάδα. Η άγραφη ιστορία της Ελλάδας. Κρήτη: νομός Ηρακλείου, Αθήνα 2006.
- ANTONOWICZ-BAUER L., DUBIŃSKI A.: Słownik turecko-polski, polsko-turecki, Warszawa 1997.
- ΑΡΟΣΤΟΛΑΚΗΣ J.E. (ΑΠΟΣΤΟΛΑΚΗΣ Γ.Ε.): Παλαιϊνές κρητικές αθβολές. Λεξικό. Λέξεις, φράσεις και μαντινάδες του κρητικού γλωσσικού ιδιώματος, Ηράκλειο 2008.
- BABINIOTIS J. (ΜΠΑΜΠΙΝΙΩΤΗΣ Γ.): Λεξικό της νέας ελληνικής γλώσσας, Αθήνα 2002.
- BABINIOTIS J. (ΜΠΑΜΠΙΝΙΩΤΗΣ Γ.): Ετυμολογικό λεξικό της νέας ελληνικής γλώσσας. Ιστορία των λέξεων, Αθήνα 2011.
- BAŃKOWSKI A., SOBOL E. (red.): Słownik wyrazów obcych, Warszawa 2002.
- BLOCH O., VON WARTBURG W.: Dictionnaire étymologique de la langue française, t. I, Paris 1932.
- BOROWSKA M.: Διγλωσσία – spór o język grecki, „Meander” 42(1987), z. 1, s. 19-26.
- BROWNING R.: Medieval and Modern Greek, London 1969.
- CHADZIJOANNU K. (ΧΑΤΖΗΙΩΑΝΝΟΥ Κ.): Ετυμολογικό λεξικό της ομιλουμένης κυπριακής διαλέκτου, Λευκωσία 1996.
- CHARALAMBAKIS Ch. (ΧΑΡΑΛΑΜΠΑΚΗΣ Χ.) (red.): Χρηστικό λεξικό της νεοελληνικής γλώσσας, Αθήνα 2014.
- CHORIKOV I.P., MALEV M.G. (ΧΟΡΙΚΟΒ Ι.Π., ΜΑΛΕΒ Μ.Γ.): Новогреческо-русский словарь, Москва 1980.
- DANECKI J., KOZŁOWSKA J.: Słownik arabsko-polski, Warszawa 2010.
- DAUZAT A., DUBOIS J., H. MITTERAND: Nouveau dictionnaire étymologique et historique, Paris 1971.
- DAVARAS C.: Guide to Cretan Antiquities, Athens 1989².
- DETORAKIS T.E.: History of Crete, translated by J.C. DAVIS, Iraklion 1994.
- DHELIOPOULOS D.ΤΗ. (ΔΕΛΙΟΠΟΥΛΟΣ Δ.Θ.): Το ρουμλουκιώτικο ιδίωμα, Αλεξάνδρεια Ημαθίας 2008.
- DZEMOS J. (ΤΖΕΜΟΣ Γ.): Τα τουρκικής προέλευσης ελληνικά επώνυμα, Θεσσαλονίκη 2003.
- DZOBANAKI Ch. (ΤΖΟΜΠΑΝΑΚΗ Χ.): Η οχύρωση του Χάνδακα, w: N.M. JIGHURTAKIS (red.), Το Ηράκλειο και η περιοχή του, διαδρομή στο χρόνο, Ηράκλειο 2004, s. 313-347.
- DZOBANAKI Ch. (ΤΖΟΜΠΑΝΑΚΗ Χ.): Χάνδακας, Μεγάλο Κάστρο, Candia, Kandiye, Ηράκλειο. Αστική αρχιτεκτονική: από τη βενετοκρατία έως την ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα, w: N.M. JIGHURTAKIS (red.), Το Ηράκλειο και η περιοχή του, διαδρομή στο χρόνο, Ηράκλειο 2004, s. 377-410.

- DZOBANAKI CH. (ΤΖΟΜΠΑΝΑΚΗ Χ.): Η αρχιτεκτονική στην Κρήτη. Περίοδος νεότερων χρόνων, τ. Ι: Ταξίδια των ανέμων, ταξίδια των υδάτων. Ανεμόμυλοι, νερόμυλοι και αντλητικοί ανεμόμυλοι του οροπεδίου Λασιθίου, Ηράκλειο Κρήτης 2007.
- EVANS A.: *The Palace of Minos*, t. I, London 1921.
- FAURE P.: *Hydronymes crétois*, „Κρητολογία” 10(1984), s. 30-61.
- FAURE P.: *Recherches de toponymie crétoise. Opera selecta*, Amsterdam 1989.
- FLOROS A.Th. (ΦΛΩΡΟΣ Α.Θ.): Νεοελληνικό ετυμολογικό και ερμηνευτικό λεξικό, Αθήνα 1980.
- GORTYCH K.: *Dyglosja w historii greckiego języka prawa*, „*Investigationes Linguisticae*” 16(2008), s. 33-43.
- HONY H.C., IZ F.: *A Turkish-English Dictionary*, Oxford 1947.
- IDHOMENEOS M.I. (ΙΔΟΜΕΝΩΣ Μ.Ι.): Κρητικό γλωσσάριο, τ. I-II, Ηράκλειο 2006-2013.
- JAKOW D. (ΙΑΚΩΒ Δ.) (red.): *Λεξικό της κοινής νεοελληνικής*, Θεσσαλονίκη 2005.
- JANGULLIS K.G. (ΓΙΑΓΚΟΥΛΛΗΣ Κ.Γ.): *Thesaurus Dialecti Cypriac / Θησαυρός κυπριακής διαλέκτου*, Λευκωσία 2002.
- JAKUMAKI E.N. (ΓΙΑΚΟΥΜΑΚΗ Ε.Ν.): Το μικρο-τοπωνυμικό της επαρχίας Κισάμου Κρήτης, „*Λεξικογραφικών Δελτίων της Ακαδημίας Αθηνών*” 16(1986), s. 29-212.
- JENERALIS E.G. (ΓΕΝΕΡΑΛΙΣ Ε.Γ.): *Επίτομος γεωγραφία της νήσου Κρήτης*, Αθήνα 1891.
- KACZYŃSKA E.: *Kreteńskie nazwy wodne pochodne od terminów hydrograficznych*, „*Onomastica*” 58(2014), s. 193-209.
- KACZYŃSKA E.: *Dialekt kreteński języka nowogreckiego – próba opisu na bazie materiału hydronimicznego, część 1: Zjawiska fonetyczne*, „*Rozprawy Komisji Językowej*” 60(2014), s. 93-120.
- KACZYŃSKA E. (ΚΑΧΙΝΥΣΚΑ Ε.): *Οτοϊκονιμικές гидроними Крита*, „*Вопросы Ономастики*” 14(2017), z. 1, s. 65-86.
- KALOMENOPULOS N.Th. (ΚΑΛΟΜΕΝΟΠΟΥΛΟΣ Ν.Θ.): *Κρητικά, ήτοι τοπογραφία και οδοπορικά της νήσου Κρήτης*, Αθήνα 1894.
- KARAPOTOSOGLIOU K. (ΚΑΡΑΠΟΤΟΣΟΓΛΟΥ Κ.): *Γλωσσικά Δωδεκανήσου*, „*Λεξικογραφικών Δελτίων της Ακαδημίας Αθηνών*” 22(1999), s. 37-52.
- KONDILAKIS I.D. (ΚΟΝΔΥΛΑΚΗΣ Ι.Δ.): *Κρητικόν λεξιλόγιον*, Ηράκλειο 1990.
- KONDOSOPULOS N.G. (ΚΟΝΤΟΣΟΠΟΥΛΟΣ Ν.Γ.): *Θέματα κρητικής διαλεκτολογίας*, Αθήνα 1997.
- KONDOSOPULOS N.G. (ΚΟΝΤΟΣΟΠΟΥΛΟΣ Ν.Γ.): *Αντίστροφο λεξικό της κρητικής διαλέκτου*, Αθήνα 2006.
- KONDOSOPULOS N.G. (ΚΟΝΤΟΣΟΠΟΥΛΟΣ Ν.Γ.): *Η κρητική διάλεκτος. Ιστορία – εξέλιξη και η νεώτερη μορφή της στο γραπτό και προφορικό λόγο*, Αθήνα 2015.
- KOPALIŃSKI W.: *Słownik wyrazów obcych i zwrotów obcojęzycznych*, Warszawa 1989¹⁶.
- KOZŁOWSKA M.: *Słownik turecko-polski. Türkçe-Lehçe sözlük*, Warszawa 2006.
- KRIARIS A.I. (ΚΡΙΑΡΗΣ Α.Ι.): *Τοπωνύμια περιοχών ελαιοφυτειών*, „*Κρητικά Γράμματα*” 9(1973), s. 35-36; 10(1973), s. 20; 11(1973), s. 38-39.
- KSANTHINAKIS A.W. (ΞΑΝΘΙΝΑΚΗΣ Α.Β.): *Λεξικό ερμηνευτικό και ετυμολογικό του δυτικοκρητικού γλωσσικού ιδιώματος*, Ηράκλειο 2001².
- KSANTHUDHIDHIS S. (ΞΑΝΘΟΥΔΙΔΗΣ Σ.): *Χάνδαξ-Ηράκλειο. Ιστορικά σημειώματα*, Ηράκλειο 1964².
- LAMBRINAKIS E.S. (ΛΑΜΠΡΙΝΑΚΗΣ Ε.Σ.): *Γεωγραφία της Κρήτης*, Ρέθυμνο 1890.
- LANDRAKIS J.N. (ΛΑΝΔΡΑΚΗΣ Ι.Ν.): *Γεωγραφία της ελληνικής μεγαλονήσου Κρήτης. Φυσική και πολιτική*, Χανιά 1900.
- LOKOTSCH K.: *Etymologisches Wörterbuch der europäischen (germanischen, romanischen und slavischen) Wörter orientalischen Ursprungs*, Heidelberg 1927.
- LUCARELLI E., BASILI G.M.: *Greco-italiano dizionario*, Αθήνα 1998.
- LUPASIS J.I. (ΛΟΥΠΑΣΗΣ Γ.Ι.): *Συλλογή τοπωνυμίων από παλαιότερες πηγές: προβλήματα και διαπιστώσεις*, w: *Τα Κρητικά Τοπωνύμια. Διήμερο Επιστημιακό Συνέδριο*, Ρέθυμνο, 6-7 Νοεμβρίου 1998. Πρακτικά, τ. I, Ρέθυμνο 2000, s. 335-345.

- MARKODHIMITRAKIS M. (ΜΑΡΚΟΔΗΜΗΤΡΑΚΗΣ Μ.): Ο Παράδεισος των Αρχαίων, „Κρητικό Πανόραμα” 31(2009), s. 106-127.
- MICHELIOJANAKI-KARAWELAKI A. (ΜΙΧΕΛΟJΙΑΝΑΚΗ-ΚΑΡΑΒΕΛΑΚΗ Α.): Τοπωνύμια Κρήτης. Σεργιάνι στη Βιάννο, Ηράκλειο 2006.
- MINAS K. (ΜΗΝΑΣ Κ.): Τοπωνυμικό της Καρπάθου, Κάρπαθος 2000.
- MINAS K. (ΜΗΝΑΣ Κ.): Λεξικό των ιδιωμάτων της Καρπάθου, Κάρπαθος 2006.
- NUCHAKIS I.E. (ΝΟΥΧΑΚΗΣ Ι.Ε.): Κρητική χωρογραφία. Γεωγραφία, ιστορία, στατιστική πληθισμού, αποστάσεων κ.τ.λ., Αθήνα 1903.
- ORFANOS W. (ΟΡΦΑΝΟΣ Β.): Λέξεις τουρκικής προέλευσης στο κρητικό ιδίωμα, Ηράκλειο 2014.
- PABUKIS I.T. (ΠΑΜΠΟΥΚΗΣ Ι.Τ.): Τουρκικό λεξιλόγιο της νέας ελληνικής, τ. I, Αθήνα 1988.
- PANGALOS J.E. (ΠΑΓΚΑΛΟΣ Γ.Ε.): Περί του γλωσσικού ιδιώματος της Κρήτης, τ. I-VI, Αθήνα 1955-1975.
- PAPACHRISTODHULU Ch.I. (ΠΑΠΑΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ Χ.Ι.): Τοπωνυμικό της Ρόδου, Ρόδος 1996².
- PAPAGHRIGHORAKIS I. (ΠΑΠΑΓΡΗΓΟΡΑΚΗΣ Ι.): Ξενόγλωσσα τοπωνυμια Χανίων, „Κρητική Εστία” 35-36(1953), s. 24.
- PERISTERAKIS A. (ΠΕΡΙΣΤΕΡΑΚΗΣ Α.): Σφακιανά. Τοπωνύμια – γλωσσάρι – μαντινάδες – παροιμίες – αινίγματα κ. ά., Αθήνα 1991.
- PITIKAKIS M.I. (ΠΙΤΥΚΑΚΗΣ Μ.Ι.): Το γλωσσικό ιδίωμα της ανατολικής Κρήτης, τ. I-II, Νεάπολη Κρήτης 2001².
- PLATAKIS E.K. (ΠΛΑΤΑΚΗΣ Ε.Κ.): Σπήλαια και άλλαι καρστικά μορφά της Κρήτης, τ. I, Ηράκλειο Κρήτης 1973.
- POLYZOIS K.: An Abridged History of the Greek-Italian and Greek-German War 1940-1941 (Land Operations), Athens 1997.
- RACKHAM O., MOODY J.: Η δημιουργία του κριτικού τοπίου, tłum. Κ. ΣΜΠΟΝΙΑΣ, Ηράκλειο 2004.
- RODHAKIS Th.I. (ΡΟΔΑΚΗΣ Θ.Ι.): Το κρητικό λαολόγιο, Ηράκλειο Κρήτης 2005.
- RYSIEWICZ Z. (red.): Słownik wyrazów obcych, Warszawa 1961⁶.
- SIMEONIDHIS Ch.P. (ΣΥΜΕΩΝΙΔΗΣ Χ.Π.): Ετυμολογικό λεξικό των νεοελληνικών οικωνυμίων, τ. I-II, Λευκωσία–Θεσσαλονίκη 2010.
- SIMEONIDHIS Ch.P. (ΣΥΜΕΩΝΙΔΗΣ Χ.Π.): Εισαγωγή στην ελληνική ονοματολογία, Θεσσαλονίκη 2015.
- SKANDALIDHIS M.E. (ΣΚΑΝΔΑΛΙΔΗΣ Μ.Ε.): Τοπωνυμικά και ονοματικά της νήσου Κω, Κως 2002.
- SOPHOCLES E.A.: Greek Lexicon of the Roman and Byzantine Periods, Hildesheim–New York 1975².
- SPANAKIS S.G. (ΣΠΑΝΑΚΗΣ Σ.Γ.): Η Κρήτη: τουρισμός – ιστορία – αρχαιολογία, τ. I, Ηράκλειο Κρήτης 1964.
- SPANAKIS S.G. (ΣΠΑΝΑΚΗΣ Σ.Γ.) (red.): F. Basilicata: Relazione 1630 (Μνήμεια της Κρητικής Ιστορίας, τ. V), Ηράκλειο 1969.
- SPANAKIS S.G. (ΣΠΑΝΑΚΗΣ Σ.Γ.): Ο τοπωνυμικός πλούτος της Κρήτης, „Ονόματα” 12(1988), s. 517-519.
- SPANAKIS S.G. (ΣΠΑΝΑΚΗΣ Σ.Γ.): Πόλεις και χωριά της Κρήτης στο πέραςμα των αιώνων, τ. I, Ηράκλειο 1991.
- SPITAEI M.-A. van (red.): C. Buondelmonti, Descriptio Insule Crete et Liber Insularum, cap. XI: Creta, Heraklion 1981.
- STACHOWSKI S.: Studien über die arabischen Lehnwörter im Osmanisch-Türkischen, Tl. II (K-M), Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1977.
- STAVROPOULOS D.N.: Oxford Greek-English Learner’s Dictionary, Oxford 1988.
- STEIGER A.: Contribución a la fonética del hispano-árabe y de los arabismos en el ibero-románico y el siciliano, Madrid 1991.
- SZYMCZAK M. (red.): Słownik języka polskiego PWN, t. III, Warszawa 1998.
- TOKARSKI J. (red.): Słownik wyrazów obcych PWN, Warszawa 1980.
- TOMADHAKIS N.W. (ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ Ν.Β.): Νεοελληνικά δοκίμια και μελέται, τ. III, Αθήνα 1992.

- TSIRIGHOTAKIS A.E. (ΤΣΙΡΙΓΩΤΑΚΗΣ Α.Ε.): Κρητών διάλεκτος. Κρητόφωνο λεξικό, Πύργος Μονοφατίου 2001.
- TUREK W.P.: Słownik zapożyczeń pochodzenia arabskiego w polszczyźnie, Kraków 1995.
- UŁASZYN H.: M. Arcta słownik wyrazów obcych, Warszawa 1935.
- WENDT H.P.: Langenscheidts Taschenwörterbuch der türkischen und deutschen Sprache, Tl. I: Türkisch-Deutsch, Berlin–München–Leipzig–Wien–Zürich–New York 1993.
- WOJADZOGHLU W.I. (ΒΟΓΙΑΤΖΟΓΛΟΥ Β.Η.): Επώνυμα της Μικρασίας. Τουρκικά και τουρκογενή επώνυμα στην Ελλάδα, Αθήνα 1992.
- YURTBAŞI M.: Dictionary of 2007: Turkish-English, Istanbul 2006.

O ARABSKIEJ GENEZIE WYRAZU NOWOGRECKIEGO ΚΑΤΣΑΜΠΑΣ

Streszczenie

Apelatyw *κατσαμπάς* dokumentuje w gwarach nowogreckich dwa znaczenia (1. ‘studnia’; 2. ‘rodzaj żurawia’). Badacze greccy wywodzą ów dialektyzm z języka tureckiego, por. tur. *kasaba* ‘miasteczko’, dial. ‘kanał nawadniający’. Jednak wywód nowogreckiego wyrazu bezpośrednio ze źródła arabskiego wydaje się bardziej prawdopodobny, por. arab. *qaşaba* ‘forteca, twierdza; przedmieście’, *qaşabā(t)* ‘rura, tchawica’. Wyraz arabski został najpierw zapożyczony przez Kreteńczyków podczas arabskiej okupacji wyspy Krety (ok. 824-961) i za pośrednictwem dialektu kreteńskiego zaadaptowany przez inne lokalne gwary nowogreckie w dobie bizantyńskiej (961–1204).

Dialektyzm nowogrecki *κατσαμπάς* nie został poświadczony w słownikach dialektu kreteńskiego, chociaż w kreteńskiej hydronimii i toponimii występuje pospolicie jednostka onimiczna *Κατσαμπάς*. Ludowy charakter i ograniczona dystrybucja nowogreckiego apelatywu jest potwierdzona przez dane leksykalne. Na wyspie Karpathos, leżącej nieco na wschód od Krety, termin *κατσαμπάς* oznacza ‘studnię’. Odmienne znaczenie ‘rodzaj żurawia wodnego’ zostało zarejestrowane na wyspach Kos, Rodos i Cyprze.

Dwie przesłanki przemawiają za bezpośrednim zapożyczeniem ze źródła arabskiego. Po pierwsze, język arabski zawiera dwa homonimiczne słowa *qaşaba* ‘forteca, twierdza; przedmieście’ oraz *qaşabā(t)* ‘rura, tchawica’. Do tego ostatniego znaczenia nawiązuje dialektyzm nowogrecki. Po drugie, względy chronologiczne przemawiają za hipotezą, że Kreteńczycy zapożycczyli wyraz arabski bezpośrednio od Arabów okupujących wyspę Kretę w latach 824-961. Cristoforo Buondelmonti, autor dzieła *Descriptio insule Crete* (napisanego w 1417 r.), informuje o studni (łac. *puteus*), położonej ok. 1,5 km na wschód od Kandii, stolicy Krety w dobie panowania weneckiego (ob. Iráklío). Woda pitna z tej studni był sprzedawana mieszkańcom miasta: [...] *puteus est Cazamba dictus. Aquam cuius pueri per Candiam civitatem ferentes vendunt magnis vocibus exclamantes* „[...] znajduje się studnia zwana *Cazamba*. Wodę z tej studni chłopcy roznoszą po całym mieście Kandii i sprzedają głośno krzycząc”.

Piętnastowieczna nazwa studni (łac. *Cazamba*, ngr. *Κατσαμπάς*) z całą pewnością nie została zapożyczona za pośrednictwem tureckim, jako że armia osmańska podbiła Kretę dopiero w połowie XVII stulecia (1645-1669), czyli dwa wieki później. Co więcej, kreteński ojkonim *Κατσαμπάς* został poświadczony już w 1279 roku. Najprawdopodobniej studnia zwana *Katsabás* została zbudowana i nazwana przez Arabów, którzy niedaleko zbudowali twierdzę *Rabdh al-Khandaq* (ob. Iráklío), późniejszą stolicę wyspy.

Słowa kluczowe: greckie słownictwo; hydronimia; język nowogrecki; orientalne zapożyczenia.

ON THE ARABIC ORIGIN OF MODERN GREEK ΚΑΤΣΑΜΠΙΑΣ

Summary

The appellative *κατσαμπιάς* is attested in the Modern Greek dialects in two different meanings (1. 'well'; 2. 'a kind of well-sweep'). The Greek linguists believe that it was borrowed directly from Turkish *kasaba* 'country town', dial. 'irrigating channel'. It is suggested that the Modern Greek appellative is of Arabic origin, cf. Arab. *qaṣaba* 'fortress, citadel; suburb', also *qaṣabā(t)* 'pipe, windpipe'. The Arabic word was first adopted by the Cretan Greeks during the Arabic occupation of the island of Crete (ca. 824-961 AD) and later the Cretan borrowing was gradually distributed in the Byzantine Greek world.

The Modern Greek appellative *κατσαμπιάς*, which is very well attested in the Cretan toponymy and hydronymy, is not registered in any dictionary of the Cretan dialect. However, a folk character and a limited distribution of the word in question is confirmed by lexical data collected in some regions of Hellas and Cyprus. The term *κατσαμπιάς* means 'well' in Karpathos, the island lying near Crete. A different meaning 'a kind of well-sweep' is attested in Rhodes, Cos and Cyprus.

According to Greek linguists, the Modern Greek noun denoting 'well' (or 'a kind of well-sweep') was directly borrowed from Turkish *kasaba* 'country town', dial. 'irrigating channel'. Of course, the Turkish appellative is of Arabic origin, cf. Arab. *qaṣaba* 'fortress, citadel', also 'suburb'. I cannot agree with this explanation for two reasons.

Firstly, the Arabic language contains two homonymic words: *qaṣaba* (1) 'fortress, citadel; suburb' and *qaṣabā(t)* (2) 'pipe, windpipe'. The Modern Greek dialectal form *κατσαμπιάς* m. 'well; well-sweep' seems to derive from the latter Arabic appellative (and not the former one).

Secondly, the Cretans had to borrow the Arabic word during the Arabic occupation of the island (ca. 824-961 AD). Cristoforo Buondelmonti, the author of *Descriptio insule Crete* (written in 1417), gives a strong mention on the important well (Lat. *puteus*), which was located away from Candia, the capital of Crete during the Venetian rule (now Herakleion). The drinking water from this well was sold to town's inhabitants (v. 734-736): [...] *puteus est Cazamba dictus. Aquam cuius pueri per Candiam civitatem ferentes vendunt magnis vocibus exclamantes* "there is a well called *Cazamba*. Some boys sell its water, bearing it into the city Candia and crying there with great voices".

The 15th-century name of the extra-Candian well (Lat. *Cazamba*, Mod. Gk. *Κατσαμπιάς*) could not be borrowed by the Turkish mediation, as the Ottoman army conquered Crete in the middle of 17th century (1645-1669), i.e. two centuries later. What is more, the Cretan toponym *Κατσαμπιάς* is registered as early as in 1279 AD. It is highly probable that the well called *Κατσαμπιάς* in Candia was created and named by the Arabs.

Key words: Greek vocabulary; hydronymy; Modern Greek; oriental borrowings.